

ԽՐԻՄՅԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ ՆԱԽԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆՆԵՑ

Խրիմյան Հայրիկը հայ ժողովրդի մեծագույն երախտավորներից մեկն է, որն իր երկարատև կյանքի և բեղմնավոր գործունեության ընթացքում թողել է հսկայական գրավոր ժառանգություն՝ հայ մշակույթի տարբեր բնագավառներին առնչվող: Այդ ժառանգության մի կարևոր մասը պետք է անվերադարձ կորած համարել. մի մասը հավանորեն մնացել է օտար երկրների մատենադարաններում, գուցե նաև Պոլսի ու Երուսաղեմի պատրիարքարանների արխիվներում և այլուր, իսկ մի փոքրիկ հատվածն էլ, հիմնականում նամակագրությունը, հասել է ներկայիս Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, որտեղ գտնվող իր և տարբեր հեղինակների արխիվային ֆոնդերում պահպանվող զանազան նյութերի և նամակների թիվը հասնում է շուրջ 600-ի:

Մկրտիչ Խրիմյան Հայրիկի անվան արխիվային ֆոնդը թանգարանում կազմակերպվել է 1931 թ. Էջմիածնի վանքի թանգարանից ստացված մի շարք իրերով (առանձին ցուցակով), որոնք տարբեր ժամանակներում և առիթներով Խրիմյան Հայրիկն, որպես նվեր, ստացել է իր գործի և անձի երկրպագուներից:

Ստացված իրերից կարելի է հիշատակել կաղնե փայտից քանդակված և արծաթապատ սկիհը, «Արծիվ Վասպուրականի» փայտյա քանդակը, արորն ու գութանը, սորն ու գրիչը, զարդերով ապակյա երկու բաժակները, Պետերբուրգի և Խարկովի

հայ ուսանողության ուղարկած ուղերձը, նկարներ և այլ նյութեր:

1943 թ. Թիֆլիսում բնակվող իր եղբոր թոռան՝ Թոռնիկ Խրիմյանից ստացվում է Խրիմյանի նամակները՝ գրած անվանի անգլիացի ճանապարհորդ-գիտնական Հ. Ֆ. Լինչին, Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին, Վ. Հյուգոյի թարգմանիչներից մեկին՝ Վ. Պատկանյանին, Մ. Թերլեմեզյանին, Փ. Թերլեմեզյանին, Ա. Ունգյանին, Կ. Եզյանին, Ար. Հովհաննիսյանին, Կ. Կուստանյանին, Ժամկոչյան եղբայրներին, Մ. Իզմիրյանին, Մակար կաթողիկոսին, Մ. Օրմանյանին, Հ. քն. Մկրյանին և մի շարք բարձրաստիճան հոգևորականներին, կրթական հիմնարկներին և իր հարազատներին: Խրիմյանը փոխադարձաբար նամակներ է ստացել մի շարք նշանավոր դեմքերից, այդ թվում հ. Ղ. Աիշանից, հ. Ա. Բագրատունուց, Մկ. Սանասարյանից, Ալ. Ծատուրյանից, Մ. Իզմիրյանից, Սիմոն Մշեցուց և այլ անձերից ու հոգևորականներից:

Խրիմյանի արխիվում պահպանվել են մի քանի բանաստեղծություններ՝ նվիրված հ. Ղ. Աիշանի հիշատակին, իր հիշատակարանից հատվածներ, գրած հոդվածներ, խընդրագրեր՝ ուղղված պաշտոնական անձանց, այդ թվում՝ ռուսաց Նիկոլայ Երկրորդ կայսեր (պատճեն, թերի) և այլոց:

Բացի իր արխիվից, թանգարանում գտնվող մի շարք գրողների և մտավորականների արխիվային ֆոնդերում հանդիպում ենք

Խրիսյանի գրած նամակներին, որոնցից կարելի է հիշատակել Էջմիածնի Գևորգյան և Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի տեսուչ Կ. Կոստանյանին, բանասեր-արվեստաբան Գ. Լեոնյանին, բանասեր-բանահավաք Ս. Հայկունուն, Ղ. Աղայանին, խմբագիր-հրատարակիչ Գ. քն. Աղանյանին, Գր. Արծրունուն, Կր. Խալաթյանին, բժ. Բ. Նավասարդյանին, Ալ. Երիցյանին, Ար. Հովհաննիսյանին, Հ. Էնֆիանյանին և ուրիշներին հղածները:

Խրիսյան Հայրիկը սերտ նամակագրական կապերի մեջ է եղել իր մերձավորագույն աշխատակից, բանասեր-բանահավաք գիտնական Գ. Սրվանձության եպիսկոպոսի հետ, որին հղած նամակների թիվը հասնում է 200-ի, իսկ ստացածները՝ շուրջ 60-ի: Այդ նամակագրությունը տեղի է ունեցել անցյալ դարի 60—80-ական թվականներին՝ գրված վանից, Պոլսից, Կարինից, Մշո Գլակա և Կարապետի վանքից և այլ տեղերից, որոնք շոշափում են իր ժամանակին հայ կյանքը հուզող խնդիրներ: Խրիսյանի և Սրվանձության նամակագրության ուսումնասիրությունն ու հրապարակումը մեծապես օգտակար կլինի երկու մեծ հայրենակներ երախտավորների կյանքի ու գործունեության համար, որոնք առանց մնացորդի իրենց կյանքը նվիրեցին հայ ժողովրդի բարօրության և մշակույթի զարգացման գործին:

Սրվանձության արխիվում պահպանվել են զանազան միտերի արձանագրություններ, հաշվետվություններ, որոնք վերաբերում են Խրիսյան Հայրիկի և Գ. Սրվանձության Մշո Գլակա և Կարապետի վանքում աշխատելու ժամանակաշրջանին:

Մեծ, լայն ու բազմազան է եղել Խրիսյան կաթողիկոսի գործունեության շառավիղը, հետևաբար շատ հարուստ՝ նաև նրա նամակագրական կապը բազմաթիվ նշանավոր դեմքերի, պաշտոնական հիմնարկ-կազմակերպությունների հետ:

Դժբախտաբար քիչ քանակությամբ են պահպանվել այդպիսիները. միայն թանգարանում եղածը շուրջ 600-ի է հասնում, որի հրապարակումը կբացահայտի իր ժամանակի մեծագույն հայրենասերներից մեկի, իր ժողովրդի տառապանքով ապրող ու տվայտող Հայրիկի նվիրվածությունն ու սերն իր հոտի նկատմամբ:

«Մշակ» թերթի խմբագիր, հրապարակագիր Հ. Առաքելյանը, որին անձամբ ծանոթ է եղել Խրիսյանը, մեծ համակարգը ու սեր է տածել Խրիսյան Հայրիկի անձի և գործի նկատմամբ: Նա ոչ միայն մասնակցել է նրա ընտրության և օծման հանդիսավոր արարողություններին, այլև եղել է Խրիսյանի առաջին կենսագիրներից մեկը, որի արխիվում պահվել է նրա ընդարձակ կենսագրությունը,

մանկությունից մինչև կաթողիկոսություն և մահ, ներառյալ նաև գրական գործունեությունը՝ գրված բազմաթիվ վավերագրերի հիման վրա, որը նույնպես արժանի է առանձին հրատարակության, որպես ամբողջական ավարտուն գործ, որի հիման վրա հեշտությամբ կարելի է կազմել նաև Հայրիկի կյանքի տարեգրությունը:

Խրիսյան Հայրիկի բազմաթիվ նամակներից ընթերցողի ուշադրությանն ենք ներկայացնում ականավոր նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանին (1865—1941) հղած 1901 թ. նամակը, երբ նկարիչը սովորում էր Փարիզի Ժյուլիենի Գեղարվեստի ակադեմիայում: Մյուս նամակն ուղղված է Վ. Հյուգոյի թարգմանիչներից Վահագն Պատկանյանին (1832—1900 թթ.), երրորդը՝ մի ռուս պետական պաշտոնյայի, կաթողիկոս ընտրվելու առթիվ Երուսաղեմից Էջմիածին գնալու մասին:

ԳՈՀԱՐ ԱԶՆԱՎՈՒՅԱՆ

*
*

1901, մարտ 4, ի Տփլիսի.

ՆԿԱՐԻՉ ՈՒՍԱՆՈՂ Պ. ՓԱՆՈՍ
ՍԻՐԵԼԻ ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑ

Դուք չեք գրած, բայց Պոլսո լրագիրներեն իմացա, որ դուք առաջին մրցանակին առաջած եք: Դուք այս ավետիս չեք տվել մեզ: Երկու պատճառ ունի այդ կամ այն է, որ հպարտացյալ չեք վստահադիմության և կամ այն է, որ խորամանկությամբ ծածկած եք, որպեսզի ավելի տարիներ դեզերեք ի Փիրագ: Ձեր վերջի նամակով խնդրած եք, որ դեռ երկու տարի ևս մնաք, այսինքն մինչև Հայրիկ մեռնի: Դուք չգիտե՞ք որ ես ծերացած եմ և իմ ամենամեծ մտադրությունս այն է, որ Մայր Աթոռի տաճար նկարներով զարդարեմ, չեմ գիտեր դուք սուրբ գրոց պատկերներով պարապո՞ւմ եք, որ ինձ համար և հայոց տաճարներում համար այն է միայն պիտո և ոչ այլ և այլ նյութեր: Գրած եք թե ծաղկեակարչությանն ևս հետևում եմ, այդ շատ ավելորդ է հայոց դաշտեր կենդանի ծաղիկներ ունին: Դուք միայն և միայն պետք է հետևիք սուրբ գրոց պատկերներուն:

Բնիկ տրապիզոնցի Ֆեթվանյան պատկերահան որ քանի տարիներում Իտալիա, Հոմո սորված է, այժմ ի Տփլիս կգտնվի և որ բավական հոշակ հանձն է Ռուսաստանում: Նա ինձ խոսք տված է, որ մայիսի վերջ պիտի գա սուրբ Էջմիածին: Ուստի այժմեմ ձեզ իմաց կուտամ, վականցին անպատճառ պիտի վերադառնաք, որպեսզի ի միասին աշխատիք: Դուք գրած եք Ռուսաս-

տան չեմ կարող դառնալ և այլն: Այդ շատ անհիմն պատճառներ է, պետք է գիտնաք, որ ես նախատեսած եմ այդ պարագային և դորա հնար մտածեր եմ զձեզ պահպանել այնպիսի ապահով միջավայրում, որ դուք գործությամբ անկասկած լինիք: Դուք միայն երեք ամիս պիտի կենաք, այնուհետև զձեզ դարձյալ Եվրոպա պիտի դրկեմ, քայց անգամ Իտալիա, պիտ գնաք ի Հռոմ, ուր ավելի գերազանց եմ ս. գրոց պատկերներ և ավելի Ռաֆայելի իսկական օրինակներ Վատիկանի պալատում, գոր տեսած եմ աչքով:

Ուստի այլևս մի աշխատիր առարկություններ բերել հառաջ, զորս չեմ կարող ընդունել: Ցավալի է, մի քանի ուսանողներ Եվրոպա դրվեցան, ստահակ և ապերախ գտնվելով. այնպես վարվեցան ինչպես իրենց կամքն էր: Եվ ես <ստիպվեցա> այլևս չբարեբարել այնպիսիներուն: Եվ կատարյալ վստահություն ունիմ ձեր վրա, ազնվաբար վարված եք մինչև այժմ և պետք է մինչև վերջ այնպես վարվեք: Ծերացած հայրիկ որո օրեր համրված եմ, նա ցանկանում է ձեր պտուղ տեսնալ:

Ուստի պարտավոր եք լսել Հայրիկին և մայիսի վերջին վերադառնաք առ մեզ: Պետք է նախապես հայտնեք մեզ, որպեսզի ձեզ ճամբու ծախս տրվի: Եվ արդեն լսած եք Աստվածաշունչ պիտի տպագրվի: Սորա համար պիտի ապապրեմ ձեզ ս. գրոց ընտրելագույն պատկերներ բերեք փոքրիկ չափով եղածները, այն հռչակավոր պատկերահաններուն, որոնք հռչակ ունին աշխարհիս վերա:

Աղոթարար ձեզ,
ՀԱՅՐԻԿ

*
* *

<1861—1864>

ԽՐԻՄՅԱՆ

ԱՌԹԱՐԳՄԱՆ ՀՅՈՒԿՈՅԻ ՍՐՏԱՎԻՇՏ
ՀԱՌԱՋԱՆԱՑ

Հյուկոյի վշտահակ պատկերը հայեցի ճարտարարվեստ գրչով ի նկատ հանելով կոնես ի տեսարան հայ ժողովուրդին, գուգակշտելով թե Խրիմյանն ևս նույն նմանավիշտ աղետներուն բաժանորդ եղած է: Բայց ո՞վ եմ ես, ո՞վ է Հյուկոն. մի համեմատիր, նորա անուն տարբեր, իմ անուն տարբեր. նորա հայրենիք մեծ Ֆրանսան է, և իմ փոքրիկ Հայաստան. նա ազատության ծնունդ, ես ստրկության. նա քաղաքական աշխարհին ազատության զինվոր, ես Ավետարանին խոնարհ պաշտոնյա. նա հանձարով ծով է. ես անձուկ լճակ մի եմ. նորա վիշտերը լուր համար արկած եմ. այլ իմ վիշտերս պար-

տիք եմ և այլն. այսպես մեր վիճակ ու կյանքը բոլորովին զանազան է:

Բայց համաշխարհային ընկերության մեջ զինվորակից եմք իրարու եթե նորա դրոշակ լույս հազատություն կկրե, ես էլ այդ դրոշակին սիրահար եմ: Մեծն Հյուկոն տիեզերքին բանաստեղծն է. նորա բարձրաթիչ ոգվույն առաջ երկնից անհունություն և երկրիս ընդարձակ տիրություն իբրև ապարեզ կը բացվի, որոց վերա կըրջի և կտիրե այդ ազատ հանձարը ու կճառե հիացյալ, այլ ես իմ փոքրիկ աշխարհին, փոքրիկ ժողովուրդին փոքրիկ աշտույն եմ. իմ երկերուս ապարեզը հայրենյաց հին ու նոր ավերակներն են որոց վերա մերթ ձայնով մերթ լուեցայն կողրամ անմխիթար: Հյուկոն երջանիկ է, նորա վսեմ ճակատին վերա Ֆրանսայի ազատության աստղ կհալչի պայծառ, իսկ իմ գլուխ և ճակատ ստվերամած է և ձեռքիս մեջ կը շոշափեմ Հայաստանի խավարը: Իմ հայրենյացս որդիկ գիս Արծիվ ասացին. ես բարձրեն ի վերուստ կտեսնամ հայրենյացս ցիրուցան բեկորները ուր խավարը կտիրապետե. ո՞հ, ո՞րչափ դժվարին է մույթին դեմ կռիլ. լույսին ճառագայթով զանի փարատել. լույսին գեթ փոքրիկ նշույլ մի տարածելու պաշտոնն ստանձնած եմ. այս է իմ կոչումս. լո՛ւս կաղաղակեմ միշտ. զի գիտեմ թե լույսն է միայն փրկություն. քայց ամենայն ոք տարապայման հույս կակնկալե հինն. լույսին գործությունը. մարդուս ապիկար կարողության հետ կշիտթեն և իմ աղաղակս խոտվելով կխոտվեն:

Ահավասիկ այս աղաղակը. իմ դատապարտությունն եղած է. և առ այս թե գանգառիմ թե վշտանամ, թե զայրանամ դարձյալ ինձ համար համբերել պարտիք է. Ավետարանին և Հյուկոյի խոսքերը ինձ ավտիանք կհամարիմ. ես լավ կհասկնամ նորա վշտագին մրմունջը. զի ոգին ոգվույն և սիրտ սրտին հետը գիտե խոսիլ:

Ավետարանի պաշտոնյա. գուրով կճգնիմ արդարության և ճշմարտության նահատակ լինել. Ավետարանին սեր, ժողովուրդին սեր, գիս ի սպանդ կվարե. սորա համար թշնամիներս կսիրեմ սրտով. թող նոքա ատեն. ի վերջո սեր կհաղթահարե:

Կասեն թե քույր Հյուկոն միապետության թշնամի է և միթե Խրիմյանը ինքնիշխանության դեմ զինող հակառակ չէ. ես ընդհանուրին և ժողովուրդին օգտակար օրենքը օլխույս վերա բարձրությամբ կհարգեմ. այլ տոռճատական ճշմարտությամբ վերահատու լինելով, թերի օրենքը հավիտյան պաշտել եմ ուզեր. վերաքննություն աղաղակեցի հաթոռեն իջա. սահմանադրության սուր նախանձառնությունը մատ դրին հոս ու մրտեն ճին. խնդիրը շատ պարզ էր խառնակեցին,

այլաբանեցին, անշափապես գրաբանեցին, ընդվայր խոսեցան ու դատեցին թե խրիմ-լանը սահմանադրությունը չի վերաբնեղ, այլ իսպառ կեղծանե և այլն:

Տար իմ այս նվազ ձայն Հյուկոյին ու թարգման և ասա. ես Պիեմվրնու եպիսկոպոս չեմ. այլ նորա աշակերտակիցն եմ. շատ էր ինձ թե յուր նկարած յուստիալ պատկերին սովեր լինեի. միայն կպարտիմ արտի գորով ունիմ:

Նորա չափ ես էլ հայ ժան Վալժաններ հոգացի, և այնչափ, որ ես էլ մի կարոտ ժան Վալժան դարձա:

Ասա նաև Հյուկոյին ես նորա մեն մի պարբերական հառաջանաց արձագանք պիտի տամ, զուգակշռելով թե ես այլ մի վշտահար ոգի եմ:

«ԽՐԻՄՅԱՆ ՀԱՅՐԻԿ»

ՎՍԵՄ. ՏԵՐ.

Մեծին Ռուսիո պ. հյուպատոս ս. Երուսաղեմի այցելություն անելով մեզ, ծանույց Ձեր Վսեմությանը ավետատու հեռագիրն, թե Տաճկաց բարեգութ Սուլթան վերջապես բարեհաճեր է արձակել զմեզ յուր հպատակությունեն. և այս անշուշտ Ձեր երկայնամիտ իմաստության շնորհիվն է, որ կարի շատ

տքնեցաք այս դժխարակնճիո խնդիրն կարգադրել:

Պ. Հյուպատոս ծանույց նաև թե մեր թրիեստի ճամբով պիտի ուղևորիմք, առ այս ես ոչինչ դժխարություն չունիմ, քանի որ Պոլսո կողմեն ուղևորելով իբրև հողմավար մի ամպ պիտի անցնիմ և չկրնամ քանի մը կաթիլ անձրև թափել ծարաված ու ցամքած հայ ժողովուրդին վերա, և որպես հովիվ այցելություն անել իմ սեպհական հոտին և միխթարել գիրենք իրենց վշտակրության մեջ:

Եթե առանց այս նվիրական պարտք կատարելու անցնիմ. ո՛չ միայն Քրիստոնեական ազատության և պաշտաման նվաստություն է, այլ ես կկարծեմ նաև որ մեծին Ռուսիո կարող և ինքնագոր իշխանության պատիվ չի ներեր որ յուր հպատակ Հայոց Հայրապետ անշուք և անխառնակ ուղևորի մը պես անցնի Վոսիորեն:

Որեմն ինձ համար լավ ևս է Ձեր իմաստուն տնօրինություն, որ հեռատեսությամբ գիշումն արած է: Առ որ իմ խորին շնորհակալություննիս հայտնելով կաղոթեմ վասն ձեր անձին կենաց և կմնամ միշտ երախտապարտ:

ՄԿՐՏԻՉ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԽՐԻՄՅԱՆ

1892, մայիս 28

հերոսադեմ

